

М.Б.ПАРАХІНА *

ОСОБЛИВОСТІ РУСИФІКАЦІЇ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х рр. (З ІСТОРІЇ МОВНОЇ ПРОБЛЕМИ)

Ідеться про суспільно-політичний і мовно-культурний контексти підготовки й ухвалення закону УРСР 1959 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР».

Ключові слова: рідна мова, освіта, національна політика, русифікація, закон.

Смерть Й.Сталіна та боротьба за владу в компартійній номенклатурі певною мірою посприяли лібералізації суспільних відносин, пом'якшенню політичної й культурно-національної атмосфери у СРСР. Окремі представники вищої влади показово засудили державний терор як одну з форм управління. Першим програму деєсталінізаційної трансформації життя сформулював, як це не дивно виглядає, один із наближених до померлого диктатора, заступник голови Ради Міністрів СРСР Л.Берія. Уже в перші місяці після смерті «вождя» він, прагнучи здобути прихильність номенклатури не тільки у центрі, а й на місцях, виступив ініціатором часткового задоволення національних потреб жителів республік, розширення прав союзних і автономних суб'єктів, передачу більшості підприємств у республіканську власність¹.

У травні 1953 р. на засіданні президії ЦК КПРС було розглянуто й ухвалено постанову про ситуацію у західноукраїнських областях, підготовлену за відповідним меморандумом Л.Берії. Особлива увага зверталася на те, що в боротьбі з націоналістичним підпіллям не можна застосовувати винятково масові репресії й чекістсько-військові операції. «Моментом істини» стало з'ясування ситуації в мовно-культурній сфері та суспільно-політичному житті «національних республік», насамперед Української РСР. На практиці виявилося, що одіозна «теорія боротьби двох культур», сформульована на той час репресованим і померлим Д.Лебедем, перетворилася на офіційну домінанту національної політики Кремля. Зокрема в УРСР це проявлялося в повному переважанні «російського» сегмента в усіх сферах публічного життя, за незначними винятками, скажімо, у літературній сфері.

Щодо цієї ситуації було наведено численні факти на пленумі ЦК КПУ, який відбувся 2–4 червня 1953 р. Тоді на порядку денному постало кілька завдань: обговорити «постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р.», «питання західних областей

** Парахіна Марія Богданівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка*

¹ Даниленко В.М. В апогеї «возз'єднання» // Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т.2: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.496. Про програму Л.Берії в «національному питанні» й засудження його дій опонентами у верхівці ЦК КПРС на чолі з М.Хрущовим див.: Лаврентий Берия: 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. В.Наумов, Ю.Сигачев. – Москва, 1999. – 512 с.

Української РСР» і «дповідну записку тов. Л.Берія до президії ЦК КПРС»². Попри заявлену обмежено-регіональну специфіку порядку денного (становище західних областей УРСР), на пленумі по суті з'ясовувався незадовільний стан справ у національно-культурній і мовній сферах по всій території республіки.

Секретар ЦК КПУ О.Кириченко у своїй доповіді оприлюднив дуже вагомі факти, що засвідчили наявність потужного процесу русифікації радянської України, який би тривав і надалі, коли б не «передчасна» смерть Й.Сталіна. Зокрема, у промові зазначалося: «На президії ЦК КПРС керівниками партії й уряду було правильно закинуто нам докір у тому, що їм доводиться доказувати українським товаришам, що на Україні треба говорити українською мовою»³ (курсив наш – М.П.). Далі доповідач (до речі, перший українець за походженням, який нарешті у червні 1953 р. очолив ЦК Компартії України) наголосив на упослідженому статусі української мови в республіці й навів конкретні приклади, коли «справедлива вимога того чи іншого працівника про необхідність викладання ряду дисциплін в учбових закладах і читання лекцій для населення українською мовою розцінюється окремими товаришами як прояв українського буржуазного націоналізму. Такий погляд є глибоко помилковим і шкідливим»⁴. Він також запропонував запровадити в республіці помірковану програму українізації:

«Нам необхідно провести велику роботу по створенню і перекладенню на українську мову підручників для шкіл, вузів, а також по випуску кінофільмів українською мовою. Треба видати в цьому році “Історію Української РСР” та “Історію української літератури” [...]. Також потрібно, щоб вийшов у світ підготовлений Інститутом мовознавства Академії наук республіки 4-томний українсько-російський словник. Це буде сприяти піднесенню культури українського народу»⁵.

Гостро критичним виявився виступ на пленумі заступника голови Ради Міністрів УРСР, офіційного літератора О.Корнійчука. Щоправда, у його промові іноді (всупереч правді життя, але відповідно до канонів сталінської пропаганди) поєднувалися несумісні речі, наприклад насильницька русифікація життя республіки й... любов російського народу до української культури: «Російський народ любить українську літературу, українську мову, пісні. Чому трапилось так, що зараз у нас наша мова не стала державною мовою в нашій республіці. Чому в Раді Міністрів, у Центральному комітеті, навіть в Академії наук не було чути української мови?»⁶. Дивувався високопоставлений письменник і тому, що «переважна більшість лекцій у столичному університеті читається російською мовою», а в Києві істотно поменшало українських шкіл⁷.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1121. – Арк.1.

³ Там само. – Арк.21.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Арк.22.

⁶ Там само. – Арк.98.

⁷ Там само.

Усунення з усіх посад і арешт Л.Берії, а також захоплення вищої політичної й державної влади М.Хрущовим певною мірою лібералізувало національну політику Кремля у союзних республіках. На хвилі поміркованої десталінізації, проголошеної XX з'їздом КПРС у лютому 1956 р., спостерігалось ще більше пом'якшення в мовній сфері життя республіки, порівняно з попередніми двома роками. Упродовж 1954–1955 рр. українською мовою почали виходити нові часописи – «Мистецтво», «Фізіологічний журнал», «Прикладна механіка», «Колгоспник України», «Прапор», «Український фізичний журнал». У другій половині 1950-х рр. в УРСР з'явилося чимало доволі показових україномовних видань. Так, у 1957–1958 рр. було засновано «Український історичний журнал», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія», «Економіка радянської України», «Радянське літературознавство». Створення україномовних технічних і суспільно-політичних часописів стало значним кроком уперед, однак усіх нагальних потреб республіканської громадськості воно повністю задовольнити не могло. Україномовні технічні журнали значно поступалися тиражем і глобальністю змісту російськомовним аналогам. Водночас клопотання вітчизняних науковців про доцільність збільшення кількості видань українських часописів філософського та історико-партійного спрямування залишилися без належної реакції⁸.

Характерними для доби хрущовської «відлиги» стало чергування періодів відносної лібералізації з рецидивами сталінщини. Як нехтування згаданих мовно-культурних і політичних ініціатив Л.Берії щодо прибалтійських республік та України травня – червня 1953 р. слід розглядати відновлення М.Хрущовим сталінського курсу русифікації, зокрема це стосувалося навчального процесу у загальноосвітніх школах союзних республік.

Показово у цьому контексті, наприклад, проявилася пропагандистська кампанія на захист російськомовного населення та російських шкіл, проведена восени 1956 р. заступником відповідального редактора російськомовної «Правди України» Л.Троскуновим. 10 вересня він надіслав до відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ копії кількох листів, що надійшли до редакції зі «скаргами трудящих» із Ворошиловградської, Сумської, Черкаської областей та м. Києва щодо обмеження прийому учнів до перших класів російських шкіл. Скарги значною мірою було ініційовано опублікованою у цій газеті статтею Г.Ємельяненко «В дружбі народів – наша сила!» (28 липня). Дописувачі нарікали на примусове зарахування їхніх дітей до українських шкіл через брак місць у російських. Так, Зиновій Двоскін із Глухова бідкався:

«Спливає серпень [...]. 30 серпня звертаюся до директора (російської – М.П.) школи, але відповідь та сама. Звертаюсь до райвно до інспектора – місць у школі немає. Можете віддати в українську школу. Дитина залишилась поза школою. Я оббиваю пороги. І як все це можна назвати? Де у цьому виявляється чуйне ставлення до національних почуттів? Ви пишете – повну свободу

⁸ Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С.892; Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.18–55.

ду мовам. Я – єврей, у моєму будинку переважає російська мова [...]. Я, батько, обрав шляхи виховання моєї дитини і хочу, щоб дитина навчалась у глухівській 3-й російській школі»⁹.

Аналогічного змісту були й інші листи-скарги, у тому числі від групи батьків учнів школи №13 м. Ворошиловграда, від родини Сокурів з Умані («за національністю ми євреї, і дитина семи років, крім російської мови, не чує в домі іншої»), від українця В.Пономаря – уродженця Харківщини та мешканця Києва, від сумчанина Бориса Липницького. Зрештою, вимоги скаржників було задоволено¹⁰.

Пропагували фактично державний статус російської мови у СРСР і деякі наукові видання. Так, новостворений «Український історичний журнал» доволі активно висвітлював поживалення тогочасних міжнародних контактів істориків республіки. Відображалось це не лише в рубриці «Хроніка», а й у доволі проблемних статтях. Так, науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В.Сарбей (1928–1999 рр.) на шпальтах видання видрукував, на наш погляд, аналітико-полемічний матеріал стосовно міжнародних історичних конгресів та участі в них представників «першої у світі країни соціалізму». Однак ракурс висвітлення теми Віталій Григорович обрав занадто специфічний і дещо ортодоксальний, оскільки розвідка мала переважно «мовознавче» спрямування й була присвячена історії утвердження російської мови на міжнародних форумах істориків¹¹. Починалася вона, як на той період, вельми традиційно – зі згадки про «великий російський народ», тож відразу викликала асоціації з подіями «пізньосталінської доби»:

«Російська мова за своїм поширенням в усьому світі займає третє місце після англійської і китайської [...]. Особливо зросли роль і значення російської мови після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли народи нашої країни, очолені великим російським народом, створили першу у світі державу робітників і селян. Російська мова стала могутнім засобом спілкування і зближення народів колишньої Росії в їхній боротьбі за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму і комунізму. Нині російська мова займає визначне місце у міжнародних дипломатичних, економічних, культурних і наукових зв'язках. Посланець миру, перший секретар ЦК КПРС, голова Ради Міністрів СРСР товариш М.С.Хрущов російською мовою виголосив на засіданні Генеральної Асамблеї ООН історичну програму загального і повного роззброєння»¹².

На той час молодий історик, очевидно, ще не усвідомлював, що пишатися російськомовною промовою радянського лідера, власне, не було підстав, адже Микита Сергійович, крім російської, не володів ані англійською, ані будь-якою

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4376. – Арк.59–60.

¹⁰ Там само. – Арк.57, 61–66.

¹¹ Див.: Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків // Український історичний журнал. – 1960. – №4. – С.140–144.

¹² Там само. – С.140.

іншою іноземною мовою. Публікація В.Сарбея за формою та змістом виразно нагадувала тогочасну редакційну статтю у московській газеті «Правда», навіть завершувалася в такому ж стилі:

«Можна сподіватися, що в умовах потепління у відносинах між державами з різними соціально-економічними системами, викликаного, насамперед, історичною поїздкою глави радянського уряду товариша М.С.Хрущова до Сполучених Штатів Америки і Франції, наступний XI Міжнародний конгрес істориків у Стокгольмі внесе свій внесок у подальше розширення наукових зв'язків між фахівцями-істориками різних країн світу»¹³.

Присмак певної ущербності від публікації в «Українському історичному журналі» посилювався загальним суспільно-політичним і мовно-культурним становищем у республіці кінця 1950-х рр. Слід зазначити, що 24 грудня 1958 р. було ухвалено союзний закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти у СРСР», ініційований однойменними тезами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР¹⁴, а по суті – одноосібно М.Хрущовим (його доповідною запискою до Президії ЦК КПРС)¹⁵ та відповідною постановою пленуму ЦК КПРС від 12 листопада 1958 р. Пункт 19 московських тез стверджував:

«У радянській школі здійснено навчання рідною мовою. Це – одне з важливих завоювань ленінської національної політики. Водночас у школах союзних й автономних республік серйозно вивчається і російська мова, що є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до багатств російської та світової культури. Проте не можна не враховувати того, що по лінії вивчення мов у школах союзних і автономних республік існує велике переважання дітей. Справді, у національних школах діти вивчають три мови – рідну, російську та одну з іноземних. Слід вивчити питання про те, щоб надати право батькам вирішувати, до школи з якою мовою навчання віддавати своїх дітей. Якщо дитина буде вчитися у школі, де викладання ведеться мовою однієї з союзних або автономних республік, то вона за бажанням може вивчати й російську мову. І, навпаки, якщо дитина буде вчитися в російській школі, вона може за бажанням вивчати мову однієї з союзних або автономних республік. Зрозуміло, на це треба йти за наявності необхідних контингентів дітей для укомплектування класів із тією чи іншою мовою навчання. Така постановка

¹³ Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови... – С.144.

¹⁴ Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране: Тезисы ЦК КПСС и Совета Министров СССР // Правда. – 1958. – 16 ноября. – №320 (14714). – С.1–3; Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране: Тезисы ЦК КПСС и Совета Министров СССР. – Москва, 1958. – 47 с.

¹⁵ Хрущёв Н. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране: [Записка в Президиум ЦК КПСС] // Правда. – 1958. – 21 сентября. – №264 (14658). – С.2–3. У підзаголовку публікації зазначалося: «Пропозиції, викладені у записці тов. М.С.Хрущова, що публікується, схвалено президією ЦК КПРС».

питання – надати батькам право вирішувати, яку мову в обов’язковому порядку буде вивчати дитина, – є найбільш демократичною, усуне будь-яке адміністрування у цій важливій справі й дозволить ліквідувати надмірне перевантаження школярів вивченням мов. Слід дозволити не включати іноземну мову в число обов’язкових предметів у тих школах, де для цього немає відповідних умов»¹⁶.

Власне кажучи, найбільше критичних зауважень в УРСР та інших союзних республіках викликало формально «демократичне» законодавче положення, що дозволяло в національних школах союзних і автономних республік нібито не вивчати російської мови. А по суті ним позбавлялася значна частина перспективи навчання у загальносоюзних вишах, а також певною мірою обмежувалася можливість зробити кар’єру в установах і на підприємствах СРСР. Водночас аналогічна норма для російських шкіл союзних і автономних республік фактично перетворювала раніше нормативну вимогу обов’язкового вивчення місцевої мови (мови титульної нації союзної/автономної республіки) на справу добровільно/випадкову, необов’язковість якої лише посилювалася додатковими потребами – за бажання батьків і «лише за наявності необхідних контингентів дітей».

Перша реакція компартійного керівництва УРСР на мовні новації Кремля у шкільній справі була не тільки нестриманою, а й доволі негативною. Так, 30 жовтня 1958 р. перший секретар ЦК КПУ М.Підгорний направив секретареві ЦК КПРС М.Суслову «деякі зауваження» щодо пункту 19 («питання про мову») проекту тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти у країні». Водночас не викликало принципових заперечень республіканського керівництва деклароване право батьків добровільно вирішувати питання: до школи з якою мовою викладання віддавати дітей, оскільки це право й так реалізовувалося на практиці. При цьому констатувалося, що в усіх школах союзних республік вивчення російської та національних мов обов’язкове. Одночасно декларувалося, що російські школи й мова повсякчас зміцнюють свої позиції – мовляв, остання «стала одним з могутніх знарядь міжнаціонального спілкування народів СРСР, інтернаціонального єднання народів світу»¹⁷.

За «ритуальною» загальнообов’язковою вступною частиною йшла, можна сказати, «дисидентська» складова документа, оскільки в ній завважувалося таке: поряд із поступом російської мови й культури у союзних республіках важливу роль у «розквіті національних культур» відіграють національні мови – найголовніша форма національної культури народів. Крім того, як наголошувалося у цьому документі, «у ряді республік є значна частина населення, цілі області, які лише нещодавно звільнилися від гноблення іноземних держав, де усіяко утискувалися національна мова й національна культура, тому населення, з любов’ю й повагою ставлячись до російської мови, болісно сприймає

¹⁶ Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране... // Правда. – 1958. – 16 ноября. – №320 (14714). – С.2.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4694. – Арк.65.

послаблення уваги до вивчення національної мови»¹⁸. Хоча західноукраїнські області й не називалися у цьому листі, однак було зрозуміло, що йдеться саме про них. Відсутність такої конкретизації пов'язана була, вочевидь, із прагненням уникнути надто виразних аналогій з відомими меморандумами Л.Берії весни 1953 р. щодо ситуації у західних областях України й Прибалтиці та «викривленням» тут «ленінської національної політики».

У цьому ж листі М.Підгорного зверталася увага на те, що у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, особливо союзного підпорядкування, на підприємствах та в установах промислових районів і більшості міст навчально-виробничий процес, функціонування урядництв відбуваються переважно російською мовою. Російська стала домінуючою в міському соціумі УРСР, що мотивувало батьків віддавати своїх дітей до російських шкіл. Це, своєю чергою, на думку першого секретаря ЦК КПУ, могло «викликати нездорові настрої серед частини місцевого населення й негативно вплинути на розвиток національних культур на даному етапі». З урахуванням зазначеного, пропонувалося зберегти існуючий порядок вивчення мов у школах, а тому й не включати до тез пункт щодо порядку вивчення мов¹⁹.

У разі, коли пункт про мови навчання було б вирішено все ж таки залишити, із Києва пропонувалася власна версія формулювання 19-го пункту тез, а саме:

«В радянських школах здійснюється навчання рідною мовою. Це – одне з найважливіших завоювань ленінської національної політики. У школах союзних і автономних республік обов'язково вивчається також і російська мова [...]. У союзних і автономних республіках існують і школи з російською мовою навчання, де обов'язково вивчається також й національна мова республіки. З кожним роком у національних республіках зростає прагнення до оволодіння російською мовою, усе ширше й ширше розгортається мережа шкіл з російською мовою навчання. Це природний і закономірний процес, який іде паралельно з розвитком національних мов, що є найважливішою формою національної культури й духовного розквіту народу. Право вирішувати, до школи з якою викладовою мовою віддавати своїх дітей, надається батькам. Така постановка питання, коли у школах здійснюється обов'язкове вивчення російської та національної мов і батьки самі вирішують, у школі з якою мовою викладання навчатиметься їхня дитина, є найбільш демократичною й виключає будь-яке адміністрування у цій важливій справі»²⁰.

Отже, найбільше непорозумінь та заперечень викликало формально задеклароване союзним центром право батьків вирішувати, якою мовою навчатимуться їхні діти, але насправді, з виразним підтекстом – обов'язково студіювати російську й лише на безпосередню вимогу відповідної наявності «спеціальних контингентів» – мову союзної республіки. Для громадськості УРСР було

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4694. – Арк.65.

¹⁹ Там само. – Арк.66.

²⁰ Там само. – Арк.68.

цілком зрозуміло – фактично йшлося про зруйнування хиткого балансу між вивченням у загальноосвітній школі республіки російської та української мов й обов'язковості/необов'язковості статусу останньої в навчальному процесі.

Думки-побоювання багатьох українців на своєрідній дискусійній трибуні – шпальтах «Радянської України» – репрезентував викладач Черкаського педагогічного інституту Я.Тевлін, який, з одного боку, поділяв думку московських тез щодо необхідності «покінчити з перевантаженням учнів навчальними заняттями», а з іншого – уважав за неможливе здійснювати це за рахунок «необов'язковості» вивчення однієї з мов – рідної української або російської:

«Мову великого російського народу любить весь радянський народ, її вивчають в усіх країнах народної демократії і в багатьох школах капіталістичних країн [...]. Крім того, з вивченням російської мови тісно зв'язується вивчення російської класичної і радянської літератури, які посідають головне місце у літературній освіті молоді. Адже це твори літератури, значення якої, за висловом О.М.Горького, “визнане всім світом, враженням її красою і силою”»²¹.

Віддавши загальнообов'язкову данину офіційній радянській ідеології та казенному статусу квазідержавної російської мови, дописувач зробив наголос на потребі обов'язкового вивчення (поряд із російською) й рідної мови титульної нації республіки:

«Не менше значення має рідна мова, яка таїть у собі величезні можливості для всебічного розвитку учнів. Тому вивчення російської і рідної мови в загальноосвітній школі ми вважаємо обов'язковим (курсив Я.Тевліна – М.П.). Можна погодитися з тим, що в школах учні повинні глибоко вивчати систематичний курс однієї мови (за вибором батьків) і практичний курс другої (вміти читати, писати, розмовляти, знати елементарні основи граматики і правопису і т.ін.). Це дасть змогу розвантажити учнів по лінії вивчення мов»²².

Через тиждень після публікації міркувань із проблеми Я.Тевліна в «Радянській Україні» закритий меморандум «Про хід обговорення тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти у країні”» адресував ЦК КПУ й Раді Міністрів УРСР міністр освіти республіки І.Білодід (29 листопада 1958 р.). Один із розділів цього документа, підготовленого чомусь російською мовою, мав назву «Проблема вивчення мов у школі». У ньому, зокрема, наголошувалося, що ліквідація навчального перевантаження учнів середньої школи не має відбуватися за рахунок скасування вивчення у школах УРСР української чи російської мов:

²¹ Тевлін Я. Це піде на користь справі: [Обговорюємо питання про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти у країні] // Радянська Україна. – 1958. – 22 листопада. – №271 (11318). – С.3.

²² Там само.

«Підтримуючи необхідність ліквідації перевантаження учнів навчальними заняттями, багато працівників освіти, робітники, службовці, колгоспники, діячі науки вважають, що таке розвантаження ні в якому разі не може йти по лінії звільнення, за бажанням батьків, їхніх дітей від обов'язкового вивчення російської мови в національній школі, а також від вивчення рідної мови. Що стосується дітей, які постійно проживають на території України, але здобувають освіту у школах з російською мовою викладання, не можуть бути звільнені від вивчення української мови»²³.

Міністр освіти УРСР уважав неправильним, навіть через «недостатню свідомість» частини батьків, позбавляти їхніх дітей можливості «вивчати мову великого російського народу, володіти нею як державною, яка слугує засобом міжнаціональних зв'язків народів Радянського Союзу та країн народної демократії». І.Білодід наголошував: «Відмова від вивчення російської мови в національних школах позбавила би дітей можливості вивчати російську класичну і радянську культуру як найвище досягнення світової культури»²⁴. Попри вельми сумнівну тезу про російську класичну й радянську культуру як «вище досягнення світової культури», у меморандумі принаймні відверто було зафіксовано наявність певної групи/груп «недостатньо свідомих» батьків, які не бажали вивчення їхніми дітьми російської мови.

Проте названий вище документ Міністерства освіти УРСР у своїй підсумковій частині наголошував (ураховуючи нібито підсумки громадського обговорення) на необхідності збереження російсько-українського паритету у загальноосвітній школі республіки, тобто обов'язковому вивченні обох мов в усіх навчальних закладах:

«На підставі вищевикладеного пропонується ввести в загальноосвітній школі на Україні обов'язкове для всіх дітей вивчення російської й української мов, залишивши існуючий порядок звільнення від вивчення української мови дітей, які приїждять з інших республік. За обов'язкове вивчення російської та рідної мови в школах Української РСР висловлюються всі працівники освіти республіки, зокрема, обласні, міські, районні відділи народної освіти, працівники мистецтва та літератури, батьки учнів»²⁵.

З урахуванням думок педагогічної громадськості УРСР, 8 грудня 1958 р. за підписом першого секретаря ЦК КПУ М.Підгорного до ЦК КПРС було відправлено підсумкову інформацію «Про хід обговорення в Українській РСР тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти у країні”»²⁶. Попри малоцікаву загальнообов'язкову риторику щодо «загальнонародної підтримки» освітніх новацій Кремля, документ містив системну аргументацію керівництва УРСР щодо необхідності збереження статус-кво у мовному секторі шкільної освіти.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.9. – Спр.6443. – Арк.102–103.

²⁴ Там само. – Арк.103.

²⁵ Там само.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4694. – Арк.73–89.

Так, в інформації знову ж таки наголошувалося (у контексті згаданого вище листа ЦК КПУ від 30 жовтня 1958 р.), що «у розквіті національних культур велику роль відіграють національні мови, які є найважливішою формою національної культури народів»; повторювалася теза щодо наявності у деяких республіках значної частини населення, «цілих областей, які лише нещодавно визволилися від гноблення буржуазних держав» й надзвичайно вразливі щодо «послаблення уваги до вивчення національної мови». Потяг частини батьків до навчання їхніх дітей не в українських, а російських школах, мотивований ширшими можливостями їхньої майбутньої кар'єри не лише в русифікованому міському середовищі УРСР, а й на ширших просторах Радянського Союзу, а також стимулювання цього потягу з союзного центру неодмінно мав викликати осуд, спротив та «нездорові настрої серед частини місцевого населення» республіки²⁷.

Серед новоявлених тез республіканського керівництва, які підтримували мовну ініціативу Кремля, була й така: «Не можна забувати і того, що СРСР є зразком розв'язання національного питання для всіх країн світу. Іноземні делегації цікавляться досвідом СРСР, особливо становищем національних мов у союзних й автономних республіках, і найменші недоліки у цьому питанні намагаються використати проти радянської дійсності»²⁸. Водночас у документі притлумлено спростовувалася лицемірна «турбота» М.Хрущова щодо «перевантаження» школярів союзних республік «надмірним» вивченням мов (мовляв, російська – рідна національна – іноземна):

«Практика шкіл України підтверджує, що вивчення російської та української мов не є головним джерелом перевантаження учнів. Враховуючи велике академічне перевантаження у школах, слід окремо розглянути питання щодо створення необхідних умов для глибшого й ґрунтовнішого вивчення російської й національної мов з урахуванням того, щоб до інших предметів, які складають основи наук, також не було послаблено уваги»²⁹.

У кінцевому підсумку пропонувалося при ухваленні остаточного рішення з «мовного питання» «зберегти наявний нині порядок обов'язкового вивчення російської і національної мов у школах, який виправдав себе, наголосивши на необхідності глибшого вивчення російської мови», укотре наполягаючи на позиції УРСР: «Така постановка питання, коли у школах здійснюється обов'язкове вивчення російської і національної мов й батьки самі вирішують, у школі з якою мовою навчання навчатиметься їхня дитина, буде найбільш демократичною й виключає будь-яке адміністрування у цій важливій справі»³⁰.

Водночас і значна частина українських літераторів виявляла стурбованість (а часто й обурення) процесами русифікації в республіці, убачаючи у владних спробах «зміцнити зв'язок школи із життям» намагання підвести

²⁷ Там само. – Арк.81–82.

²⁸ Там само. – Арк.82–83.

²⁹ Там само. – Арк.83.

³⁰ Там само.

юридичну базу під фактичний процес зросійщення освітнього та культурно-мистецького життя. Зокрема, у доповідній записці відділу науки й культури ЦК КПУ «Про недоліки у творчій і організаційній роботі Спілки радянських письменників України» від 21 листопада 1958 р., адресованій керівництву ЦК партії, зазначалося:

«Критикуючи як у приватних розмовах, так й у виступах на письменницьких зборах, нарадах окремі недоліки, що мали місце у зв'язку з культом особи в культурному будівництві в республіці, деякі письменники, як, наприклад, М.Шумило, Л.Забашта, В.Швець, В.Минко, В.П'янов, С.Крижанівський, висвітлюють ці недоліки тенденційно однобічно, в перебільшеному вигляді, припускають твердження, які об'єктивно перегукуються з ворожою буржуазно-націоналістичною пропагандою. Головним пунктом усіх цих розмов та виступів є те, що на Україні у післявоєнні роки нібито проводиться свідомо політика русифікації, занепадає українська національна культура»³¹.

Отже, провідні літератори УРСР сприйняли реформу шкільного законодавства таким чином, що відтак на практиці «демократичним» шляхом і «на законних підставах» відбуватиметься посилена русифікація жителів республіки. М.Рильський і М.Бажан, як представники такої більшості, оприлюднили свої думки на шпальтах «Правды» у статті «В ім'я людини» (22 грудня 1958 р.), вважаючи доцільним запровадити обов'язкове вивчення української мови та літератури в «усіх школах УРСР», не віддаючи на довільний розсуд батьків вирішення цього питання. Майстри слова чудово усвідомлювали, що в разі реалізації «мовних ініціатив» Кремля, реально цю проблему вирішуватиме місцева партноменклатура, здебільшого зорієнтована на русифікаторські наміри союзного центру. Зовні віддаючи належне офіційній ідеології з її обов'язковим фіміамом на адресу «великого російського народу» та його «великої культури», М.Рильський і М.Бажан, проте, виразно обстоювали право українців на повноцінне функціонування своєї мови на всій території республіки та в усіх навчальних закладах, починаючи із середньої школи:

«Неможливо назвати освіченого українця, який би не знав російської мови та не любив би великої російської літератури. З іншого боку, важко уявити собі людину, яка живе на Україні й не знає мови її корінного населення, яка не читає на цій мові. Ні за яких обставин не може бути відібрано у дитини право вивчати російську мову, мову, що цементує та зв'язує усі народи її багатонаціональної держави, мови, що відкриває людині неоціненні скарби російської культури [...]. Тому треба забезпечити в усіх школах союзних та автономних республік відмінне викладання російської мови. Одночасно з цим треба забезпечити викладання мови того народу, до якого дитина належить чи в оточенні якого вона живе [...]. Нам задається, що єдино правильним рішенням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) *про обов'язко-*

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4703. – Арк.94.

ве та рівноправне вивчення української й російської мов в усіх школах УРСР (курсив наш – М.П.). Таке рішення відповідатиме принципам ленінської національної політики. Відповідно, буде і по-справжньому демократичним»³².

Отже, відомі митці та провідні функціонери Спілки радянських письменників України однозначно висловилися за відновлення й подальше збереження українсько-російської культурно-мовної рівноваги на теренах УРСР. Єдиний виняток, на їхню думку, можна було зробити винятково «для невеликого контингенту дітей тих сімей, які за обставинами роботи вимушені часто змінювати місце проживання (скажімо, сім'ї військових)»³³.

Утім, українські літератори висловлювали загальновідомі, цілком зрозумілі й абсолютно демократичні речі, що відповідали засадам так званої «ленінської національної політики» (й не лише їй). Та і їхній виступ у центральному офіційному виданні аж ніяк не дисонував із відповідними думками згаданої вище інформації ЦК КПУ від 8 грудня 1958 р. за підписом М.Підгорного (можливо, що й сама стаття авторитетних літераторів за звичаями того часу була замовлена ЦК партії).

До речі, попередником М.Рильського та М.Бажана в тому ж дискусійному обговоренні на шпальтах «Правды» був секретар ЦК КП Азербайджану А.Байрамов, який за десять днів перед тим висловив аналогічну думку: «Вивчення російської мови необхідне в усіх національних школах. Як у російських школах, які знаходяться в національних республіках, необхідно ввести вивчення мови корінного народу, що дозволить ще краще виховувати молоде покоління за ленінськими принципами пролетарського інтернаціоналізму»³⁴.

Зрештою, цих засад, принаймні спершу, і дотримувалася комісія з питання розробки проекту закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», яку очолював заступник голови Ради Міністрів УРСР М.Гречуха. Цілком зрозуміло, що саме «мовна стаття» законопроекту перебувала у центрі уваги. Так, на засіданні комісії 3 березня 1959 р. (присутні М.Гречуха, С.Червоненко, І.Білодід, Ю.Кондуфор, К.Колосова, А.Бондар, Д.Іщенко, А.Зленко, І.Дегтярьов, З.Нечипорук, Є.Чмихало та ін.) головуючий особливо наголосив на тому, що слід «поправити і дуже вміло написати там, де йдеться про мови». Після репліки С.Червоненка, що «взагалі цю статтю треба уточнити», М.Гречуха забракував пропозицію щодо абсолютного звільнення прибулих з інших республік від вивчення української мови й літератури («слово “звільнити” – виключити»), запропонувавши натомість, що порядок вивчення української мови для тих, хто приїхав з інших республік, встановлюється Радою Міністрів УРСР³⁵. Станом на 23 березня 1959 р., «мовну» статтю 14 проекту закону «Про зміцнення

³² Рильский М. Во имя человека // Правда. – 1958. – 22 декабря. – №356. – С.3.

³³ Там же.

³⁴ Байрамов А. Учитывать национальные особенности республик // Правда. – 1958. – 11 декабря. – №345. – С.3.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.6443. – Арк.182.

зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» було сформульовано так:

«Встановити, що в усіх типах шкіл Української РСР, в яких навчання проводиться українською або російською мовами, вивчення української і російської мов є обов'язковим. Порядок вивчення української мови учнями, які прибули з інших республік, встановлюється Радою Міністрів УРСР. У школах з іншими мовами навчання (молдавською, польською, угорською – *М.П.*) вивчення російської мови є обов'язковим»³⁶.

Утім, упродовж наступних двох тижнів проект республіканського закону і його «мовна стаття» зазнали корекції «за порадами» з союзного центру, зокрема зникла обов'язковість вивчення української мови в російських школах УРСР і номер самої статті з 14-ї перетворився на 9-ту. 7 квітня 1959 р. комісія М.Гречухи за підписами всіх її членів повідомила ЦК КПУ: «Надсилається, взамін раніше надісланого, відредагований і погоджений із центральними організаціями проект закону “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”»³⁷. Наступного дня проект закону розглядався на засіданні президії ЦК. Було ухвалено: «1. Проект закону, поданий комісією т. Гречухи, в основному прийняти і внести на розгляд чергової сесії Верховної Ради Української РСР. 2. Доручити комісії т. Гречухи у дводенний строк, врахувавши обмін думками, що відбувся на засіданні, сформулювати статтю 9 та остаточно відредагувати проект закону»³⁸. Як бачимо, «мовна стаття» закону постійно перебувала у центрі уваги вищої компартійної номенклатури республіки.

Станом на 7–8 квітня 1959 р. ст. 9 закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям...» формулювалася так (цитуюмо за наявною російською версією):

«Встановити, що навчання дітей в усіх типах загальноосвітніх шкіл Української РСР здійснюється на їх рідній мові, вивчення якої є обов'язковим.

Вивчення другої мови народів СРСР здійснюється за бажанням і вибором батьків та учнів при наявності відповідних контингентів. У школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки.

Враховуючи, що в республіці з кожним роком збільшується прагнення оволодінням російською мовою, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування та зміцнення дружби народів СРСР, а також приймаючи до уваги важливість вивчення національної мови, Раді Міністрів Української РСР забезпечити всі необхідні умови для вивчення російської мови у школах з українською мовою навчання й української мови у школах з російською мовою навчання всіма дітьми, які виявили бажання вивчати ці мови»³⁹.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.6443. – Арк.203.

³⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.3023. – Арк.8–9.

³⁸ Там само. – Арк.7.

³⁹ Там само. – Арк.38.

14 квітня 1958 р. відбулося чергове засідання президії ЦК КПУ, на якому, зокрема, розглядалися питання першої сесії Верховної Ради УРСР п'ятого скликання, котра відкривалася 15 квітня. Проект закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям...» мав трьох доповідачів – по середній школі доповідав міністр освіти І.Білодід, профтехосвіті – начальник Українського республіканського управління трудових резервів Д.Іщенко, вищій освіті – заступник міністра вищої освіти Г.Єфіменко. Тоді ж було схвалено остаточну редакцію закону⁴⁰. Слід зауважити, що винесений на обговорення президії ЦК КПУ текст доповіді І.Білодіда на сесії Верховної Ради УРСР викликав, серед інших, таке зауваження апаратників ЦК: «У доповіді треба дати відповідь на питання про мову навчання у школах»⁴¹. Міністр освіти врахував побажання. У його доповіді на сесії Верховної Ради УРСР 15 квітня 1959 р. йшлося:

«Ленінська національна політика Комуністичної партії забезпечує всім народам нашої Батьківщини можливість навчати своїх дітей рідною мовою. В Українській РСР батькам надано право визначати, якою мовою мають навчатись їх діти. У республіці працюють школи з українською, російською, молдавською, угорською і польською мовами навчання [...]. Вивчення однієї з мов народів СРСР, на якій не проводиться викладання в даній школі, слід здійснювати за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів. Це положення відбито у проекті закону [...], яким доручається Раді Міністрів Української РСР розробити заходи, що забезпечать усі необхідні умови для вивчення та поліпшення якості викладання у школах з національною мовою навчання – російської мови, що є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до багатств російської і світової культури, а також національної мови у школах з російською мовою навчання всіма учнями, які виявили бажання вивчати ці мови»⁴².

17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила республіканський аналог союзного закону – «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», де у ст.9 (розділ 1) зазначалося:

«Навчання у школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. У школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів.

Доручити Раді Міністрів Української РСР розробити заходи, які б забезпечували всі необхідні умови для вивчення і поліпшення якості викладання у школах з українською або іншою мовою навчання російської мови, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення

⁴⁰ Там само. – Спр.3026. – Арк.36, 111–112.

⁴¹ Там само. – Арк.70.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.6443. – Арк.155–156.

їх до скарбів російської і світової культури, а також української мови у школах з російською або іншою мовою навчання всіма учнями, батьки яких і самі учні обрали цю мову для вивчення»⁴³.

Таким чином, остаточна редакція «мовної статті» республіканського закону поставила виразний акцент на потребі й необхідності оволодівати «могутнім засобом міжнаціонального спілкування» – російською мовою, закликаючи тим самим батьків (майже) добровільно і цілком «демократично» обирати російські школи. Натомість мова титульної нації квазісуверенної Української РСР могла вивчатися або не вивчатися в російських та інших (нечисленних) національних школах республіки лише за бажанням, тобто факультативно/необов'язково.

Отже, кремлівське керівництво знехтувало думкою «націоналів», провівши «у радянському порядку» бажане для себе рішення. У підсумку ухвалення квітневого закону 1959 р. форсувало подальшу русифікацію республіки. Так, наприклад, уже 23 січня 1960 р. Міністерство освіти УРСР (за вказівкою «згори») підготувало для ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР меморандум «Про заходи щодо поліпшення викладання російської мови у школах Української РСР»⁴⁴.

14 березня 1960 р. Міністерство освіти УРСР спрямувало до ЦК партії доповідну записку «Про стан і заходи поліпшення викладання української і російської мов у школах УРСР», що по суті була звітом за перший рік виконання згаданого вище закону. Привертає увагу красномовна статистика, наведена у цьому документі – співвідношення учителів української мови й літератури та їхніх колеґ, які викладали російську мову і літературу у загальноосвітніх школах республіки. Отже, у 1958/1959 навчальному році у 5–7 класах нараховувалося 24 921 українських філологів, а викладачів російської мови й літератури – 23 319⁴⁵, що по суті було співвідношенням 1:1 при тому, що росіяни як були, так і залишалися в УРСР меншиною. Принаймні, всесоюзний перепис населення 1959 р. зафіксував таке співвідношення між жителями УРСР української й російської національностей – 32 158 493 і 7 090 813 осіб, тобто 76,8% до 16,9%; за рідною мовою співвідношення було більше на користь російської – 73% і 24,3%⁴⁶. Але й тоді абстрактно пропорційно співвідношення українських і російських філологів у школах УРСР мало б виглядати як 3:1.

До речі, в «офіційних» літераторів М.Рильського й М.Бажана, яким Кремль надав можливість висловити свою думку на шпальтах «Правд», було чимало попередників, чиї голоси лунали не зі сторінок офіційної радянської преси (їх заздальєгідь «відфільтровували»). Ідеться про «листи трудящих», котрі доволі активно почали виступати на захист рідної мови «титульної нації»

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.3026. – Арк.116 зв.; Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», ухвалений першою сесією Верховної Ради УРСР п'ятого скликання 17 квітня 1959 р. // Радянська Україна. – 1959. – 19 квітня. – №92 (11441). – С.2–3.

⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.2699. – Арк.95–103.

⁴⁵ Там само. – Спр.2700. – Арк.35.

⁴⁶ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. – Москва, 1963. – С.168, 192.

майже «незалежної» й «суверенної» Української РСР у письмових зверненнях до органів влади різного рівня ледь не на другий день після смерті Й.Сталіна. Черговим імпульсом стали рішення XX з'їзду КПРС (1956 р.). Наступного року запровадження М.Хрущовим раднаргоспів викликало нову хвилю звернень до органів влади – у сподіванні здійснення союзним керівництвом давно очікуваних економічних реформ і повернення (нарешті) до міфологізованих у масовій свідомості «ленінських норм» партійного життя й національної політики з її давно забутою «коренізацією» та «українізацією».

Одне з таких звернень, підписане киянином Ю.Назаренком (представився філологом), було адресоване Президії Верховної Ради СРСР, і з'явилося напередодні чергової сесії. 6 травня 1957 р. лист отримала канцелярія Президії Верховної Ради СРСР, яка спрямувала звернення до Києва – канцелярії Ради Міністрів УРСР, звідти лист наприкінці травня потрапив до секретаріату заступника голови Ради Міністрів УРСР М.Гречухи. Адресований у Москву, він був написаний російською мовою, мав заголовок «Про національні мови у братніх республіках» і починався зі з'ясування мотивів звернення до центральної влади: «Серед пропозицій, що публікуються у пресі про нове економічне районування, абсолютно минули питання про те, *якими* мовами користуватися в майбутніх раднаргоспах, про мову технічної документації на підприємствах, про мову в технічних та будівельних вузах»⁴⁷. Автор задавав риторичне питання, чому через рік після XX з'їзду КПРС у центральних газетах аж ніяк не обговорювалося питання, як здійснюється ленінський заповіт, викладений у статті «До питання про національності або про “автономізацію”». Замовчувалася, на його думку, ця праця й під час широкої дискусії щодо майбутніх раднаргоспів.

«А якою мовою будуть у Грузії, Латвії, на Україні, в Білорусії користуватися в раднаргоспах зараз і через п'ять років? – запитував Ю.Назаренко. – У заводоуправліннях? Технічних і будівельних вузах? На яких мовах будуть видаватися книжки й періодика з питань техніки? Чому, наприклад, у радянській Україні ігнорується українська мова на більшості кафедр? У Чехії у п'ять разів менше населення, ніж на Україні, а високо-розвинена промисловість там відмінно обходиться чеською мовою. Ще менше населення у Словаччині, але й там – все на словацькій мові [...]. Поки що тільки 25% дітей у Києві в 1957 р. навчаються в українських школах. Однією з причин занепаду українських загальноосвітніх шкіл за останню чверть століття є те, що вузи в більшості ведуть викладання не на українській мові. [...] Чи нормальним є те, що в столиці суверенної держави, члена-засновника Організації Об'єднаних Націй, республіки, озброєні громадяни якої в період Великої Вітчизняної війни привернули на себе більше німецько-фашистських дивізій, ніж другий англосаксонський фронт, тільки четверта частина дітей навчається на мові українського народу? [...] Де водиться, щоб вища школа не використовувала мову даної держави?»⁴⁸.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.2721. – Арк.25.

⁴⁸ Там само. – Арк.25–25 зв.

Ненормальність такої ситуації була, безперечно, самозрозумілою авторові листа. Посилаючись на історичний досвід, зокрема на добу більшовицької поміркованої «українізації», Ю.Назаренко нагадував можновладцям, що тридцять років тому (тобто наприкінці 1920-х рр.) українською друкувалася технічна література, виходили термінологічні словники тощо. Наприкінці звернення містився заклик до Академії наук УРСР «серйозно взятися за українську технічну термінологію», московським же чиновникам пропонувалося в рішеннях травневої сесії Верховної Ради СРСР записати й пункт про мови «братніх республік» у новостворюваних раднаргоспах, у вищій школі, технічній документації⁴⁹.

Однак влада СРСР залишалася глухою до подібних звернень. Прямуючи русифікаторським, централізаторським курсом Кремля керівники науково-освітніх відомств республіки (президент АН УРСР акад. О.Палладін, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю.Даденков та міністр освіти УРСР І.Білодід), вирішили 1960 р. ініціювати чергові зміни в українському правописі. Очевидно, що з плином часу життя вносило свої корективи в мову, зокрема збагачувалася лексика, і такі трансформації мали бути унормовані правописною регламентацією. Априорі нічого погано в них не було. Однак мотивація згаданих трьох діячів у справі нового видання правопису була більше ніж дивною, адже прямували вони курсом відомого «зближувача мов» 1930-х рр. А.Хвилі: український правопис, мовляв, повинен бути пристосований до чергових змін у... російському. Отже, у зверненні О.Палладіна, Ю.Даденкова, І.Білодіда до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР (квітень 1960 р.) йшлося:

«У зв'язку з виходом “Правил русской орфографии и пунктуации” (Москва, Учпедгиз, 1956), затверджених Академією наук СРСР, міністерством вищої освіти СРСР і міністерством освіти РРФСР, за нашим дорученням комісія Інституту мовознавства Академії наук УРСР підготувала 2-ге видання “Українського правопису”, який 1-м виданням вийшов у 1946 р. У 2-му виданні “Українського правопису” усунуто непотрібні розбіжності з правилами російської орфографії і пунктуації [...]. Усі ці зміни були обговорені широкою громадськістю»⁵⁰.

Зрештою, почастишали випадки демонстративного бойкоту української мови з боку випускників вищих навчальних закладів східних областей УРСР. Так, наприклад, завідувач Станіславського облвнз Федоров на республіканській нараді активу працівників народної освіти 18–19 серпня 1960 р., нарікаючи на брак учителів, зробив закид на адресу Міністерства освіти республіки, яке направило в область 26 випускників Харківського державного університету. Натомість за направленням з'явилося лише 5, які категорично заявили: «Ми не знаємо української мови, ми не можемо читати українською мовою. Ми тільки російську мову вивчали». Формально вони з'явилися до місця направлення, але до роботи так і не приступили⁵¹.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.2721. – Арк.25 зв.

⁵⁰ Там само. – Спр.7957. – Арк.46. Очевидно, що виступи «широкої громадськості» із засудженням русифікації мовно-культурного й освітнього простору республіки до уваги не бралися.

⁵¹ Там само. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.2711. – Арк.205.

У 1963 р. в Києві відбулася представницька республіканська конференція з питань культури української мови, у роботі якої брали участь понад 800 учителів, письменників, науковців. У центрі уваги зібрання опинилися питання загального стану та статусу української мови у суспільстві. У багатьох виступах засуджувалися ідея, практика двомовності (у реаліях республіки – домінуючої й «добровільно обраної» російської та «необов'язкової» й маргіналізованої української), ішлося про необхідність розширення сфери застосування української мови та усунення штучних перешкод для її розвитку. У зверненні до партійно-державного керівництва учасники конференції порушили наболіле питання. Зокрема, пропонувалося в усіх навчальних закладах УРСР запровадити українську мову; нею ж здійснювати виховну роботу в дошкільних установах, де є діти батьків-українців; упровадити українську мову в усіх установах і на підприємствах, на транспорті й у торгівлі; забезпечити державною підтримкою (у форматі республіки) пріоритет української мови у видавничій справі й кіновиробництві. Проблеми збереження та розвитку рідної мови широко обговорювалися на шпальтах республіканської періодики⁵².

Під впливом ситуації, яка склалася на той момент, навіть перший секретар ЦК КПУ П.Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови, підтримавши низку ініціатив інтелігенції республіки та національно орієнтованої партноменклатури, спрямованих на розвиток історико-культурної й мовної спадщини (серед них – започатковане 1962 р. 26-томне видання «Історії міст і сіл Української РСР»)⁵³.

Проте ще наприкінці 1950-х рр. союзна влада, як зазначалося вище, взяла форсований курс на русифікацію. Звичним явищем у республіці став так званий білінгвізм (або двомовність) – практика індивідуального чи колективного використання двох мов у рамках однієї державної, соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах. Зрозуміло, у радянській Україні найбільшого поширення набула українсько-російська двомовність.

Виразна тенденція до закріплення у СРСР панівної ролі російської мови зумовлювала послідовне обмеження вживання української мови в економіці, суспільно-політичному житті, у сферах освіти, науки й культури. У результаті, за даними соціолінгвістичних обстежень, переважна більшість російського населення республіки не володіла українською мовою (й не бажала це робити через «не резон»), а близько половини українців, які мешкали в містах, мали лише російськомовні навички спілкування на роботі, хоча вдома назагал користувалися рідною мовою. Помітні обмеження сфери функціонування української, пропаганда «виняткової ролі» всього російського призводили до закріплення у суспільній свідомості уявлення про меншовартість, «непрестижний» суспільний статус української мови. Отже, двомовність в УРСР, на противагу декларованим у радянській соціолінгвістиці постулатам, мала риси не гармонійності й «добровільності», а обструкції та диглосії – мовної ситуації з обов'язковим оціночним протиставленням наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови:

⁵² Даниленко В.М. В апогеї «возз'єднання». – С.498.

⁵³ Див., напр.: Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сёл Украинской ССР» в 26-ти т. – К., 1981. – 127 с.

«високого» (в тому числі офіційно-урочистого, літературного), який асоціювався з російською мовою, і «низького» («простого», розмовного, «селянсько-мужицького»), який зусиллями влади відводився українській мові⁵⁴.

У зв'язку з наведеним вище принаймні здивування викликає дане журналу «Київ» 1989 р. інтерв'ю колишнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, що в ньому заперечувалася русифікаційна політика М.Хрущова на противагу добі Л.Брежнєва, коли, мовляв, ця політика неухильно втілювалася у життя: «Хочу підкреслити, що за Хрущова такого б не могло бути – ні русифікації шкіл у містах, ні русифікації вузів. Микита Сергійович із великою повагою ставився до українського народу, любив українську мову, пісні й культуру. Це можу стверджувати достеменно»⁵⁵. Можливо, це пояснюється тим, що Петро Юхимович став першим секретарем ЦК КПУ в 1963 р. – набагато пізніше перипетій ухвалення союзного й республіканського законів «Про зміцнення зв'язку школи з життям...», отже, не знав усіх деталей їх прийняття. Реакцією на русифікаційну політику став рух дисидентів – шістдесятників, які, незважаючи на всілякі урядові заборони, спромоглися створити й видати у самвидаві чимало вагомих публіцистичних і наукових праць.

Нова програма КПРС фактично продовжила основні тенденції національної політики, оскільки знову наголошувала на «непримиренній боротьбі проти проявів і пережитків всякого націоналізму і шовінізму, проти тенденцій до національної обмеженості і виключності»⁵⁶. Тему було розвинуто на Всесоюзній конференції «Розвиток національних відносин за умов переходу від соціалізму до комунізму» наприкінці 1963 р., де вказувалося на обов'язок «кожної радянської людини» «непримиренно боротися з усіма проявами націоналізму, але передусім з проявами націоналізму власної нації»⁵⁷.

Отже, національна політика влади на етапі деєсталінізації була неоднозначною й визначалася насамперед ідеологічними партійними настановами. Не слід заперечувати істотних змін, особливо поступової ліквідації наслідків сталінського тоталітаризму, з одного боку, проте з іншого – основні напрями та принципи національної політики фактично не змінювалися.

⁵⁴ Див., напр.: Брицин В.М. Двомовність // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2007. – С.136; Мельничук О.С. Диглосія // Там само. – С.146.

⁵⁵ Інтерв'ю П.Шелеста журналу «Київ», квітень 1989 р. // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упор. В.Баран, О.Мандебура та ін.; за ред. Ю.Шаповала. – К., 2003. – С.669.

⁵⁶ Програма КПРС, прийнята XXII з'їздом КПРС. – К., 1964. – С.282.

⁵⁷ Вівчарик М. Бо ти моя ненька, моя Батьківщина // Віче. – 1996. – №12. – С.126.

The article covers the social-political and language-cultural contexts of the preparation and adoption of the Law of USSR of 1959 "On strengthening the connections between school and life and the further development of public education in the Ukrainian SSR".

Keywords: native language, education, national policy, Russification, law.

